

**ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ОДНОГО З ЇЇ ВИДІВ****DOCTRINAL ASPECTS OF LEGAL RESPONSIBILITY AND INTERNATIONAL LEGAL
RESPONSIBILITY AS ONE OF ITS TYPES****Мисак О.І., викладач кафедри правознавства***Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна»***Олійник О.М., викладач кафедри правознавства***Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна»***Ваколюк Г.М., головний судовий експерт відділу товарознавчих
та гемологічних досліджень***Вінницький науково-дослідний експертно-криміналістичний Центр
Міністерства внутрішніх справ України*

Статтю присвячено дослідженню юридичної відповідальності та міжнародно-правової відповідальності як одного з її видів, на доктринальному рівні окреслено сучасний стан і тенденції дослідницьких підходів згаданої проблематики. Наголошено на тому, що окремі аспекти міжнародно-правової відповідальності є надважливими для утвердження миру, безпеки, захисту прав і свобод людини та громадянина. Висвітлюється одна з найбільш складних проблем права, що ґрунтується на ключових методологічних підходах до дослідження відповідно до теоретичних засад, національного законодавства, міжнародно-правових документів, принципів міжнародного права, рішень і постанов Європейського суду із прав людини. Увага акцентована на багатоглибкості юридичної відповідальності та проблемних питаннях міжнародно-правової відповідальності, яку сьогодні можна віднести до числа найбільш дискусійних, що передусім зумовлено різними концептуальними поглядами науковців. Водночас наголошено на особливостях міжнародно-правової відповідальності як традиційного виду галузевої юридичної відповідальності.

Розглянуто поняття «міжнародно-правова відповідальність» і «юридична відповідальність», наведено різні підходи до їх розуміння. Висвітлено позиції окремих зарубіжних і вітчизняних вчених, їхні підходи до сприйняття цих дискусійних категорій права. Аналіз юридичної літератури дозволяє виділити значну кількість питань, що потребують подальшого вивчення. Окреслено сучасне розуміння цих правових феноменів.

Нині система світового порядку потерпає від кризи та не в змозі повною мірою протистояти світовим загрозам. Українська держава перебуває у складному політичному, правовому становищі, у перманентному стані російської агресії, анексії частини території та загрози повномасштабної російсько-української війни. Збройні дії Російської Федерації щодо України ставлять під загрозу життя і безпеку українських громадян і несуть загрозу міжнародному співтовариству. Вбачається, що саме необхідність у беззаперечному притягненні агресора до міжнародно-правової відповідальності з використанням доктринальних напрацювань і потреби у чітко окреслених методологічних (дослідницьких) підходах у цій сфері зумовлюють потребу у подальших ґрунтовних наукових дослідженнях.

На підставі проаналізованого матеріалу сформульовані висновки та теоретичні погляди щодо осмислення юридичної відповідальності й ефективності нормативних засад міжнародно-правової відповідальності. Узагальнено низку поглядів і зауваг закордонних та українських вчених у галузі права та відповідно до проведеного дослідження наведено власні зауваги до розуміння міжнародно-правової відповідальності як традиційного виду юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, міжнародно-правова відповідальність, правопорушення, правомірне поведінка, права людини, держава.

The scientific article is devoted to the study of legal responsibility and international legal responsibility as one of the types of legal responsibility, at the doctrinal level outlines the current state and trends in investigative approaches. One of the most complex problems of law is highlighted, based on key methodological approaches to research, in accordance with theoretical principles, national legislation, international legal documents, principles of international law, decisions and rulings of the European Court of Human Rights. Attention is focused on the multifaceted nature of legal responsibility and problematic issues of international legal responsibility, which today can be considered one of the most controversial, primarily due to different conceptual views of scholars. At the same time, it emphasizes the peculiarities of international legal responsibility as a traditional type of sectoral legal responsibility.

The concepts of "international legal responsibility" and "legal responsibility" are considered, different approaches to their understanding are given. The positions of some foreign and domestic scholars, their approaches to understanding these debatable categories of law are highlighted. Analysis of the legal literature allows us to identify a significant number of issues that need further study. The modern understanding of these legal phenomena is outlined.

Currently, the world order system is suffering from a crisis and is unable to fully counter global threats. The Ukrainian state is in a difficult political and legal situation, in a permanent state of Russian aggression, annexation of part of the territory and the threat of a full-scale Russian-Ukrainian war. The armed actions of the Russian Federation against Ukraine endanger the lives and security of Ukrainian citizens and pose a threat to the international community. It is seen that the need to unquestionably bring the aggressor to international legal responsibility, using doctrinal developments and the need for clearly defined methodological (research) approaches in this area determine the need for further thorough res. On the basis of the analyzed material the conclusions and theoretical approaches to comprehension of legal responsibility and efficiency of normative bases of the international legal responsibility are formulated. A number of views and remarks of foreign and Ukrainian scholars in the field of law are summarized and, in accordance with the study, our own remarks on the understanding of international legal responsibility as a traditional type of legal responsibility are presented.

Key words: legal responsibility, international legal responsibility, offenses, lawful conduct, human rights, state.

Актуальність дослідження юридичної відповідальності та міжнародно-правової відповідальності як одного з її традиційних видів диктує так звана гібридна агресія сусідньої країни, що загрожує життю та безпеці українських громадян і потребує адекватної правової реакції з боку нашої держави та міжнародного співтовариства. Україна, використовуючи теоретико-правові засади, під-

кріплені нормами міжнародного права, вже досягла перших унікальних успіхів на шляху до притягнення держави-агресорки до міжнародно-правової відповідальності. Ніхто не може уникнути відповідальності, нікому не дозволено безкарно порушувати норми права, норми міжнародного права, порушник має нести юридичну відповідальність, а порушення мають бути відомі усьому

світу [1]. Зокрема, йдеться про рішення Міжнародного Суду ООН, винесене 8 листопада 2019 р., стосовно попередніх заперечень РФ щодо застосування та тлумачення Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, де суд наголосив на тому, що Росія має доводити, як саме вона запобігала і не допускала фінансування тероризму своїми особами. Суд наголосив на тому, що це всі посадові особи, уповноважені на виконання функцій держави. [2]. Зауважимо також, що Велика палата Європейського суду з прав людини 14 січня 2021 р. винесла постанову щодо прийнятності міждержавної справи за позовом держави Україна проти РФ (стосовно Криму) № 20958/14 (частково) та перейшов до розгляду справи по суті [3]. Нині справа буде розглядатися по суті, а це свідчить про те, що проблематика юридичної відповідальності й одного з її видів, міжнародно-правової відповідальності, не лише знаходиться в орбіті наукового обговорення, а й перейшло у практичну площину та конкретні дії держави, а тому вимагає нового сприйняття та наукового трактування.

Проблемні питання юридичної та міжнародно-правової відповідальності досліджували провідні представники юридичної науки, серед них: С.С. Алексєєв, С.М. Братусь, Т.А. Грабович, Н.В. Витрук, Л.І. Каленіченко, Р.І. Косолапов, В.О. Кіслухін, Л.Пінський, О.Є. Лейст, Д.М. Лук'янець, М.С. Малєїн, В.А. Мазов, О.Г. Мурашин, І.І. Лукашук, І.С. Самощенко, О.Ф. Скакун, М.Х. Фарукшин, Р.Л. Хачатуров. З огляду на різні підходи цих та інших учених до розв'язання вказаної проблематики питання залишаються важливим напрямом розвитку сучасної доктрини теорії держави та права й потребує подальшого вивчення й узагальнення.

Дослідження видів юридичної відповідальності має вагомим методологічне значення, наприклад, для вирішення концептуальних проблем диференціації та інтеграції юридичної відповідальності та дослідження конкретних питань виділення її класифікації. Юридична відповідальність не існує абстрактно, вона завжди досить чітко окреслена і проявляється через її конкретні види [4, с. 12]. Фактично до кінця ХХ ст. у науці домінували уявлення про чотири види юридичної відповідальності: кримінальну, цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну, однак це не відповідає сучасним соціально-економічним та ідеологічним реаліям, не враховує правової політики Української держави, спрямованої на забезпечення дотримання та захист прав і свобод людини та громадянина, підтримання правопорядку, без яких не може розвиватися жодне суспільство. Проблема видової класифікації юридичної відповідальності неодноразово обговорювалося як дискусійне доктринальне (теоретичне) питання. Окрім виділення негативного (ретроспективного) та позитивного (перспективного) аспектів юридичної відповідальності, тобто залежно від її цілей, науковці почали виокремлювати, зокрема, галузеву класифікацію юридичної відповідальності (галузеву належність виду відповідальності). Також традиційним видом відповідальності є і міжнародно-правова відповідальність [5, с. 430], але у зв'язку з її особливостями (наприклад, суб'єктним складом, допустимістю відповідальності без вини тощо), вона зазвичай розглядається поза зв'язком із галузеву природою відповідальності.

Юридична відповідальність, як і інші правові явища, класифікується за різними ознаками. Коли ж порушена норма права і правопорушник притягується до відповідальності, то він несе загалом не юридичну відповідальність, а притягується до кримінальної, адміністративної, міжнародно-правової відповідальності. О.Є. Лейст зауважив, що класифікація юридичної відповідальності на види залежно від галузі права не збігається з галузеву структурою права з тієї причини, що видів юридичної відповідальності менше, ніж галузей права, а за порушення

норм різних галузей права може застосовуватися відповідальність одного і того самого виду [6, с. 234]. Така класифікація не розтлумачує причину, чому в межах однієї галузі права можуть існувати різні види відповідальності (дисциплінарна та матеріальна) і, навпаки, різні галузі права регулюють один вид відповідальності (кримінальне, кримінально-процесуальне).

В основу поділу юридичної відповідальності на види покладено характер правопорушення, його зовнішня форма (санкції) [7, с. 29]. Вид юридичної відповідальності визначається, наприклад, галузеву належністю охоронних відносин, які тягнуть це правопорушення. Загалом простежується недосконалість, неоднозначність визначення юридичної відповідальності у теорії права. Можна дійти висновку, що позиції різних авторів досить суперечливі та не повною мірою відображають необхідну загальнотеоретичну дефініцію поняття «юридична відповідальність». Найчастіше у визначеннях беруться родові ознаки поняття юридична відповідальність і применшуються ті, які притаманні видовим особливостям цієї категорії права, але які не впливають на її загальнотеоретичний характер.

Таким чином, у юридичній літературі останніх років вченими звертається увага на проблеми розмежування юридичної відповідальності [8, с. 4–10; 9, с. 3–9]. Немає ще повної єдності у поглядах самого розуміння диференціації юридичної відповідальності, співвідношення різних її видів у системі права, вибору практичних шляхів удосконалення конкретних видів юридичної відповідальності у чинному законодавстві. Не існує панацеї для єдиної класифікації видів юридичної відповідальності у зв'язку із тим, що зміст поняття «юридична відповідальність» різними науковцями окреслюється по-різному. Торкаючись питання виокремлення видів юридичної відповідальності держави за галузеву ознакою, маємо визнати, що і в цьому разі відсутня концептуальна єдність щодо переліку відповідних видів.

Зміст юридичної відповідальності у правових джерелах основних галузей права явно різняться. Пошуки допустимих критеріїв для можливого розмежування, певна річ, не може тривати безкінечно. Вид юридичної відповідальності визначає систему підстав, сукупність фактичних і правових умов її настання, адже ознаки правової відповідальності існують не абстрактно, а виявляються через її конкретні види. Тому розкрити специфіку змісту юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності та як виду державного примусу можна тільки на основі аналізу окремих видів відповідальності. Саме визначення специфіки будь-якого методу правового регулювання значною мірою залежить від змісту застосовуваного виду юридичної відповідальності. Де-факто різні види юридичної відповідальності часто взаємопов'язані, а нерідко і переплітаються, що пояснюється її цілями та функціями. Складність підходів до вирішення проблеми диференціації юридичної відповідальності, на думку В.О. Кіслухіна, зумовлена трансформацією системи права та законодавства, що відбувається з початку 90-х рр. ХХ ст. [4, с. 10]. Результатом перетворення і розвитку системи права і законодавства держав стали теоретичної концепції про збалансоване співвідношення приватного і публічного права, їх взаємозв'язок, взаємодія та взаємозумовленість, суть полягає у зміні змісту чинного законодавства, тобто у розвитку інститутів приватного та публічного права, появі нових галузей законодавства, у розщепленні юридичної відповідальності, визначенні її меж, кола правопорушень, за які настає юридична відповідальність, і, відповідно, встановлення критеріїв відмежування одних видів юридичної відповідальності від інших [4, с. 11–12]. З позиції комплексного підходу, на загальнотеоретичному рівні та на рівні різних галузей права з'являється розуміння юридичної відповідальності як цілісної системи взаємовідносин її структурних елементів, окремих видів юридичної

відповідальності. Необхідно виявити об'єктивний характер їх диференціації й інтеграції, співвідношення різних видів юридичної відповідальності у системі права та визначити шляхи їх вдосконалення, тим паче, українське законодавство закріплює основні принципи та положення всіх видів юридичної відповідальності.

На основі вищевикладеного вбачається виправданим підхід до розуміння видів юридичної відповідальності на основі галузевого критерію, однак цей підхід уточнюється тим, що види юридичної відповідальності співвідносяться між собою як видові поняття родового поняття. Види юридичної відповідальності, котрі за певними показниками не вписуються у запропоновану схему, підпорядковуються базовим видам юридичної відповідальності, тобто це означає, що їхні правові режими модифіковані до певних сфер життя. Всі ці проблеми не можуть бути вирішені одним лише традиційним підходом, наприклад, чотириланковою відповідальністю (кримінальною, цивільно-правовою, адміністративною, дисциплінарною). Це бачення не є досконалим, адже не відповідає сучасним закономірним тенденціям розвитку права та законодавства. Необхідні нові шляхи вирішення проблем. Насамперед необхідно визначитися з підставами виділення видів правопорушень і юридичної відповідальності. Галузева класифікація також не може бути визнана достатньою. Підстав виділення видів відповідальності залежно від тих чи інших ознак може бути набагато більше. Необхідно розробити чіткі, науково обґрунтовані критерії, на підставі яких можна було б судити про те, чи існує у цій галузі права своя власна відповідальність, чи можна розглядати її як самостійний вид юридичної відповідальності. Таким чином, нетрадиційний підхід до розуміння юридичної відповідальності дозволить по-новому підійти до вироблення визначення «юридична відповідальність», вирішення складних питань класифікації видів юридичної відповідальності. Вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що юридичну відповідальність можна визначити і як особливі правовідносини між суб'єктами права, котрі несуть взаємний обов'язок зазнати несприятливі наслідки скоєного правопорушення (міри покарання або право відновлення) на підставах, специфічних для різних галузей права.

Підкреслимо, що сучасна держава не може існувати безвідносно від інших держав. Мета такої взаємодії зрозуміла, це необхідно для вирішення всіх глобальних проблем сучасності. Коли держава порушує право, не виконує свої договірні зобов'язання, постає питання про її відповідальність перед іншими членами світового співтовариства [10, с. 21]. Досліджуючи міжнародно-правову відповідальність як один із традиційних видів юридичної відповідальності, наголосимо на унікальності концептуальних підходів до вирішення цієї проблематики Комісії міжнародного права та зауважимо, що у 2001 р. Комісія міжнародного права ООН завершила обговорення Проекту Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, які були схвалені Генеральною Асамблеєю ООН, а їх текст міститься у додатку до резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/589 від 12 грудня 2001 р. під назвою «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння». Принагідно зауважимо, що сам факт прийняття Генеральною Асамблеєю ООН зазначеного документа у формі додатку до резолюції є кодифікацією чинних міжнародних звичаєвих норм і покликаний сприяти підвищенню авторитету міжнародного права та всезагальному визнанню невідворотності покарання за порушення міжнародно-правових норм. Частина перша Проекту Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправне діяння 2001 р. «Міжнародно-протиправне діяння держави» закріпила положення, згідно з яким «будь-яке міжнародно-протиправне діяння держави тягне міжнародну відповідальність цієї держави» (1. «Відповідальність держав за міжнародно-

протиправне діяння») [11]. Варто погодитися, що прийняття 2001 р. Комісією міжнародного права ООН статей про «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» свідчить про зацікавленість держав у підвищенні рівня реалізації норм міжнародного права як необхідного елементу міжнародної законності [12, с. 244]. Водночас еволюція міжнародно-правової відповідальності відбувалася й завдяки судовій практиці, оскільки виникали міжнародно-правові прецеденти, які сприяли утвердженню у практиці вироблених раніше, у межах діяльності міжнародних судових інстанцій, основних принципів права міжнародної відповідальності [13, с. 180]. Міжнародно-правова відповідальність все ж має бути способом відновлення порушених прав незалежно від вини того, хто заподіяв шкоду, здійснив правопорушення. Особа, котра постраждала внаслідок роботи державних органів, наділяється правом на компенсацію збитків за рахунок суспільства, тобто відновлюється порушений баланс приватного та публічного інтересу. Будь-який заподіяний збиток повинен відшкодуватися [10, с. 5]. В.О. Мазов зазначає, що об'єктивно міжнародно-правова відповідальність впливає із доктрини міжнародного права, і вказує на те, що здійснення територіального верховенства державою не повинно завдавати шкоди іншим країнам шляхом дій, хоча і правомірних, але які можуть мати шкідливі наслідки для інших держав [14, с. 120]. Тож сутність міжнародно-правової відповідальності полягає у превентивному, виховному, каральному, відновлювальному характері.

Держава зобов'язана нести відповідальність за дії своїх посадових осіб (основна відповідальність), а з іншого боку спостерігаємо похідну відповідальність держави-порушниці, адже має бути відновлено порушене право, покриті завдані збитки, правопорушник має нести покарання. Якщо держава виконає ці вимоги, міжнародно-правова відповідальність щодо неї не виникне, санкції застосовуватися не будуть [15, с. 310–311]. Важливими також є обставини, які виключають наявність міжнародно-правової відповідальності, згадаємо можливу наявність непереборної сили або інших обставин, зокрема це ситуації, викликані природними явищами (повінню, землетрусом, епідемією тощо) або непереборною силою. Діяння держави, що завдають шкоди іншій державі, не є міжнародним правопорушенням, якщо воно вчинено не навмисно, без злочинної недбалості. Отже, діяння держави, коректне з погляду права, зокрема, викликане інтересами самооборони, не становить міжнародного правопорушення, якої би шкоди воно не завдало іншій державі. Міжнародно-правова відповідальність держави може наступати не тільки внаслідок вчинення нею правопорушення, але і внаслідок правомірних діянь, пов'язаних за своєю природою з ризиком роботи (наприклад, роботи атомних електростанцій). Основним шляхом виявлення правопорушення, а також встановлення обсягу та форми міжнародно-правової відповідальності повинні бути міжнародні угоди укладені між державами, гострі питання мають обговорюватися на дипломатичних переговорах, а коли переговори не призводять до належного результату – звернення до міжнародних судових інституцій, де й виникає потреба у застосуванні відповідних міжнародних норм і теоретико-правових засад.

Тобто міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта міжнародного права зазнати певних несприятливих наслідків за вчинене протиправне діяння, і це протиправне діяння є підставою відповідальності. Міжнародно-правова відповідальність як традиційний вид юридичної окреслюється завдяки певним ознакам, зокрема, виникнення цього правового феномену внаслідок правопорушення, порушення визначених (окреслених нормативно-правовим актом, міжнародним документом) заборон, порушення взятих на себе суб'єктом міжнародного права зобов'язань, а реалізується у вигляді покарань (позбавлення благ) відповідно до правових норм.

Видається, що ознаки, які характеризують поняття «юридична відповідальність», – це передусім родова належність деяких ознак відповідальності, по-друге, відмежовування юридичної відповідальності від інших соціальних явищ, а також загальнотеоретичний, зрозумілий характер, але проблематика залишається невіршеною

і потребує сучасного підходу й обґрунтування. Безперечно, такий стан досліджень вносить певний дисонанс у звичне загальнотеоретичне уявлення юридичної відповідальності та міжнародно-правової відповідальності як одного з її видів і не дає жодного права припинити подальші розробки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зеркаль: моральний обов'язок України – довести, що РФ та її посадові особи винні у катастрофі MH17. URL: <https://www.unian.ua/politics/10752258-zerkal-moralniy-obov-yazok-ukrajini-dovesti-shcho-rf-ta-jiji-posadovi-osobi-vinni-u-katastrofi-mn17.html>
2. Application of the international convention for the suppression of the financing of terrorism and of the international convention on the elimination of all forms of racial discrimination (Ukraine v. Russian Federation): Order [The International Court of Justice of 8 November 2019]. URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/166/166-20191108-JUD-01-00-EN.pdf?fbclid=IwAR3qWakUZqQ-dl1UB7mlUXtlqAUGboJMjDYjPVuc6Er9D-y0fMEWWEEmEk-w>.
3. Grand Chamber decision Ukraine v. Russia (re Crimea). Complaints brought by Ukraine against Russia concerning a pattern of humanrights violations in Crimea declared partly admissible. Ruling concerning an Inter-State application: Order [The International Court of Justice of 14.01.2021]. URL: Downloads/ Decision %20Ukraine%20c.%20Russie%20(Crimee)%20-%20griefs%20concernant%20un%20ensemble%20de%20violations%20des%20droits%20de%20l'homme,%20declares%20en%20partie%20recevables.
4. Кислухин В.А. Виды юридической ответственности : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2002. 26 с.
5. Скаун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ, 2014. 524 с.
6. Лейст О.Э. Методологические проблемы юридической ответственности. Проблемы теории государства и права. Москва, 1999. 474 с.
7. Сыроватская Л.А. Трудовое право : учебник. Москва, 1998. 312 с.
8. Лук'янець Д.М. Типологія юридичної відповідальності. *Юридична Україна*. 2004. № 3. С. 4–10.
9. Бакумов О.С. До питання про класифікаційну характеристику юридичної відповідальності держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 3 (28). Т. 1. С. 3–9.
10. Колосов Ю.М. Ответственность в международном праве. Москва, 1975. 256 с.
11. Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Sixth Committee (A/56/589 and Corr.1)] (2002) Fifty-sixth session A/RES/56/83 URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/res/56/83>.
12. Грабович Т.А. Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (2001): Основа сучасного права міжнародної відповідальності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 4. С. 240–245.
13. Висоцький В.О. Вплив практики міжнародних судових інстанцій на становлення основних принципів права міжнародної відповідальності *Юридичний вісник*. № 4. 2010. С. 177–187.
14. Мазов В.А. Ответственность в международном праве. Москва, 1979. 150 с.
15. Оппенгейм Л.Ф. Международное право / под ред. С.Б. Крылова. Москва, 1948. Т. 1. 408 с.